

Adamczyk, Jacek / Kąkolewski, Igor / Kowalewski, Krzysztof

„Europa i jej ekspansja XIV-XVII w.”, Marian Małowist, Warszawa 1993 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 85/3, 321-324

1994

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

świetleń nieraz kontestowanych i spornych (por. uwagi o magii i ofiarach). Stosując niemal sokraticzną metodę Lengauer przedstawia jakiś sąd, i gdy czytelnik jest już skłonny go zaakceptować, autor wytacza kontrargumenty wykazujące niespójność tegoż rozumowania i obala pozorne pewniki. Dlatego lektura tej książki, choć czaso- i pracochłonna, jest dla zainteresowanego czytelnika pasjonująca.

Jako filolog klasyczny jestem specjalnie zadowolona z doskonałej znajomości greki przez autora, który wszak jest historykiem starożytności, a nie językoznawcą. Książka ta jest bardzo pożyteczna z tego względu, iż wypełnia lukę w naszych badaniach nad tą tematyką, ukazując inny, dotąd w Polsce nie opracowany, aspekt religioznawstwa greckiego. Jeśli ktoś by się upierał, by nazwać tę książkę popularnonaukową, to w każdym razie akcent spoczywa na przymiotniku „naukowa”, gdyż jest to popularyzacja w najlepszym słowa znaczeniu, dokonana przez wybitnego specjalistę.

Obowiązek recenzenta wymaga ode mnie jednej krytycznej uwagi. Otóż równocześnie z pojawieniem się publikacji W. Lengauera, francuska uczona Danièle Aubriot-Sévin wydała obszerną monografię „Prière et conceptions religieuses en Grèce ancienne jusqu'à la fin du V^es. av.J.C.”. (Lyon 1992/93, Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen, N° 22, ss. 604). Stanowi ona interesującą analogię do recenzowanej tu pracy, gdyż porusza zagadnienie greckich „pojęć religijnych” w tych samych okresach czasu. Otóż właśnie ta dysertacja potwierdziła mi pewien drobny mankament który zauważyłam przy lekturze książki Lengauera. Wyraźnie brak mi było omówienia i głębszej analizy „modlitwy” (*euchai*), o których wspomina on jedynie dorywczo (s. 131). A przecież właśnie słowa zwracane do bóstw zasługują na przebadanie, gdyż to one stanowią jądro przeżycia religijnego, które się w nich uzewnętrznia. W literaturze greckiej wszystkich epok i we wszystkich jej gatunkach aż roi się od przeróżnych prośb, błagań, inwokacji, złorzeczeń, klątw, przysięg składanych bogom itp. Badaczom religijności starożytnej właśnie ten „materiał słowny” może najwięcej powiedzieć o pobożności i o postawie człowieka wobec bóstwa. Nawet pobieżna analiza wykazuje ogromne bogactwo przekazu źródłowego takich odmian modlitwy, jak zwroty artystyczno-fikcyjne czy też autentyczne prośby w konkretnych sytuacjach życiowych, które przeciętny obywatel ateński zanosił do nieśmiertelnych. Można było zbadać kiedy i jak je wypowiedziano, jakiego słownictwa i stylu używano w okolicznościach tak publicznych jak i najbardziej prywatno-intymnych. Interesującym aspektem tego zagadnienia byłaby również analiza natury semiotycznej, a więc badająca niewerbalne oznaki modlitwy (lamenty, rozdzieranie szat, padanie na ziemię, składanie rąk itp.).

Anna M. Komornicka

Marian Małowski, *Europa i jej ekspansja XIV-XVII w.*, Warszawa 1993, PWN, s. 254, nlb. 2.

Pierwszy zbiór artykułów profesora Mariana Małowskiego ukazał się na początku lat siedemdziesiątych w serii „Cahiers d'Annales”¹. Celem jego było upowszechnienie wyników badań polskiego uczonego wśród czytelników zachodnich. Recenzowany tu, pośmiertny zbiór artykułów, wydany pod redakcją naukową Hanny Zaremskiej, przy współudziale Antoniego Ma-

¹ M. Małowski, *Croissance et régression en Europe XIVe-XVIe siècles. Recueil d'articles*, Cahiers d'Annales 34, Paris 1972, s. 223.

c z a k a, który dokonał wyboru i opatrzył go wstępem, składa się z 12 tekstów, opublikowanych po raz pierwszy w latach 1957-1978 po francusku, angielsku, niemiecku, włosku i polsku. Wiele lat dzielących pierwsze edycje artykułów od chwili obecnej sprawia, że nie byłoby celowe poddawanie ich typowym zabiegom recenzenckim. Chcielibyśmy zatem ograniczyć się do zarysowania kilku problemów: koncepcji zbioru oraz cech określających oryginalność warsztatu historycznego Mariana Małowista.

Pierwsza część książki składa się z sześciu artykułów. Trzy z nich: „Problem nierówności rozwoju gospodarczego w Europie w późnym średniowieczu” (pierwsze wyd. 1966, s. 14-30), „Polityka handlowa szlachty w krajach bałtyckich w XV i XVI w.” (1957, s. 84-102) i „Uwagi o roli kapitału kupieckiego w Europie Wschodniej w późnym średniowieczu” (1965, s. 103-117) traktują o mechanizmie wymiany handlowej oraz o więziach gospodarczych, kształtujących się w XIV-XVI w., między Europą Północno-Zachodnią, a środkowymi i północnymi częściami tego kontynentu. Mechanizm ten polegał na organizowaniu przez zachodnie środowiska kupieckie importu produktów leśnych i rolnych z Europy Wschodniej oraz eksporcie tam własnych produktów rzemieślniczych. Partnerem dla zachodniego kupiectwa była na Wschodzie przede wszystkim szlachta, zainteresowana sprzedażą własnych produktów rolnych. Taki mechanizm wymiany z jednej strony umożliwiał wzrost eksportu i handlu towarami rolnymi — i ciągnięcie zysków z niego — do poziomu nieosiągalnego bez otwarcia Europy Wschodniej na rynek zewnętrzny. Z drugiej zaś strony poza nim pozostało wschodnioeuropejskie rzemiosło, którego rozwój zahamowany został przez napływ produktów zagranicznych, co z kolei prowadziło w dłuższym okresie do pogłębienia się zacofania gospodarczego Wschodu wobec Zachodu Europy. Duża rozprawa „Kapitalizm handlowy a rolnictwo” (1978, s. 31-83) omawia występowanie podobnego mechanizmu na południu kontynentu, powodujące zacofanie Bałkanów i niektórych regionów Włoch wobec Północno-Zachodniej Europy. Zdaniem autora podbój Bałkanów przez Turków zahamował jedynie ten proces na kilkadziesiąt lat. Próba odpowiedzi na pytanie, czy istniała alternatywa dla kształtującej się więzi między Europą Środkowo-Wschodnią a Zachodem jest artykuł „Handel lewantyński Polski w późnym średniowieczu i początkach czasów nowożytnych” (1970, s. 118-133). Część pierwszą kończy rozprawa „Europa Wschodnia i kraje iberyjskie. Podobieństwa i kontrasty” (1965, s. 134-143), poświęcone porównaniu dwóch zacofanych gospodarczo regionów Europy: polsko-litewskiego i hiszpańsko-portugalskiego. Autor przedstawia tu dwa obszary o gospodarczej i politycznej przewadze szlachty, uzależnione od kapitału kupieckiego bardziej rozwiniętych krajów kontynentu. Oba te obszary były jednocześnie sprawcami i ofiarami rodzącego się wczesnonowożytnego kolonializmu.

Druga część książki zawiera teksty dotyczące najstarszej fazy europejskiej ekspansji kolonialnej w Afryce. Dwa artykuły: „Uwagi o handlu złotem w Sudanie Zachodnim w średniowieczu” (1970, s. 203-211) i „Targi i miasta w Sudanie Zachodnim od XIV do XVI w.” (1967, s. 212-233) przedstawiają gospodarkę i organizację społeczną Czarnej Afryki w momencie pojawienia się w niej pierwszych Europejczyków. Tekst „O społecznych aspektach wczesnej ekspansji kolonialnej” (1963, s. 157-179) pokazuje „drugą stronę” procesu, zawierając m.in. znaną tezę M. Małowista o dużej roli szlachty iberyjskiej w XV-XVI-wiecznej ekspansji zamorskiej. Z kolei współzależność między ekspansją kolonialną a udziałem w niej ekonomiki różnych regionów Europy przedstawiają rozprawy: „Kraje bałtyckie i wczesna europejska ekspansja zamorska” (1970, s. 146-156) oraz „Ekspansja portugalska w Afryce a ekonomika Europy na przełomie XV i XVI w.” (1968, s. 180-202). Książkę kończy artykuł „Początki systemu plantacyjnego: okres wielkich odkryć” (1968, s. 234-254), w którym autor omawia bardziej zaawansowaną fazę kolonializmu, polegającą na zorganizowaniu eksploatacji regionów zamorskich dla potrzeb rynku europejskiego.

Rozległość zainteresowań M. Małowista — które nie ograniczały się do i tak już imponującej swoim rozmiarem tematyki powyższego zbioru — nie była przypadkowa. Jego badania były podporządkowane kilku fundamentalnym pytaniom. Tak sam w jednej z wypowiedzi lapidarnie to ujął: „wziąłem się za folwark i eksport polskiego zboża. Przebadałem archiwa w Holandii i Belgii. Skoro jednak Holandia była nie tylko głównym konsumentem, ale i stacją przekąźnikową, trzeba

było zbadać także inne regiony i tak doszło do studiów nad Anglią, północną Francją, a potem — — wszedłem w problematykę Portugalii. Widzicie więc logikę: ja to polskie zboże ścigałem po całym świecie — — Kiedy doszedłem do problematyki portugalskiej, znalazłem w niej nie tylko polskie zboże. Zafascynowało mnie pytanie: jak to się dzieje, że kraje zacofane tworzą imperia? Tak doszedłem do Afryki². Problem łączący wszystkie teksty zbioru jest szerszy, niż „polskie zboże”. Jest nim proces przekształcania się odizolowanych i niezależnych dotąd od siebie regionów Europy, oraz pozaeuropejskich obszarów nadatlantyckich, w gospodarczy „system naczyń połączonych” — światowy rynek gospodarczy. Wszystkie regiony uczestniczyły w tym procesie i ciągnęły z niego korzyści, ale organizatorem i głównym jego profitentem okazały się kupieckie środowiska rozwiniętych krajów regionu Morza Północnego (wcześniej także północnych Włoch). Z tego punktu widzenia omawiany zbiór artykułów stanowi cenne uzupełnienie dwu obszernych książek M. Małowista: „Europa a Afryka Zachodnia” i „Wschód a Zachód Europy w XIII-XVI w.”³

Przedstawiony tu wybór artykułów pozwala nie tylko na zapoznanie się ze szczegółowymi wynikami badań autora, lecz także na uchwycenie cech warsztatu historycznego M. Małowista — cech, które zadecydowały o znaczeniu jego badań dla powojennej historiografii polskiej.

M. Małowist — co podkreślił A. Mączak (s. 12) — nie ulegał modom metodologicznym: marksizm, do którego się przyznawał, traktował wybiórczo, nie utożsamiał się też do końca ze szkołą „Annales”. Kwestią stale obecną w jego badaniach, był problem zależności procesów społecznych od bazy gospodarczej, oraz — przede wszystkim — problem nierównomierności rozwoju społeczno-gospodarczego w Europie i w świecie — przejawy uzależnienia regionów słabiej rozwiniętych od silniejszych partnerów w momencie zaistnienia między nimi kontaktów handlowych. Z tym wiązało się szeroko pojęte zagadnienie kolonializmu. Różne implikacje późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego kolonializmu wydają się być istotną kwestią łączącą w całość zróżnicowany tematycznie na pierwszy rzut oka powyższy wybór artykułów. M. Małowist próbował interpretować krystalizujący się w strefie bałtyckiej w XVI i XVII stuleciu system gospodarczy w kategoriach ekonomiki kolonialnej. O Rzeczypospolitej pisał, iż „Na początku XVII w. gospodarka polska przejawiała pewne cechy charakterystyczne dla krajów kolonialnych” (s. 28). I choć ta propozycja interpretacji gospodarki zdominowanej przez folwark pańszczyźniany nie została ostatecznie przez historiografię przyjęta, to przecież wynikała ona z podstawowej zasady warsztatu historycznego M. Małowista, z metody porównawczej, którą z wielkim powodzeniem się posługiwał. Dopuszczał w niej nie tylko mające długą tradycję interpretacje porównawcze między krajami jednego regionu w wybranej dziedzinie historii, ale i zestawienia geograficznie odległych od siebie terenów.

Analizując mechanizm powstania i funkcjonowania systemu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, autor wspierał się analogią do systemu włoskiej *mezzadria* (połownictwo), oraz do późniejszego, bo XVIII-wiecznego, *cziftliku* na terenach Imperium Osmańskiego. Dostarczał także bogatego materiału porównawczego dotyczącego udziału kapitału handlowego w produkcji rolniczej w krajach strefy śródziemnomorskiej i czarnomorskiej, w głównej mierze późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Italii i jej kolonii, oraz na obszarach nadbałtyckich (s. 43, 47). Autor zestawiał w innym miejscu „imperializm” posuwającej się na wschód polskiej szlachty końca XVI w. z rolą, jaką warstwa iberyjskich *fidalgos* odegrała w trakcie wczesnej ekspansji kolonialnej. Tendencje kolonialne szlachty obydwu regionów, przy braku dostatecznie silnych podstaw demograficznych i ekonomicznych (ziemiosło) w rodzimych krajach, prowadziły do rozwoju monokulturowych, ekstensywnych form produkcji rolniczej i atrofii sektora gospodarki miejskiej. Stąd coraz większą rolę zaczynał odgrywać obcy kapitał kupiecki finansujący przedsięwzięcia kolonizacyjne.

² Marian Małowist o historii i historykach, „Res Publica” nr 7 (lipiec) 1988, s. 49-50.

³ M. Małowist, *Europa a Afryka Zachodnia w dobie wczesnej ekspansji kolonialnej*, Warszawa 1969; t e n ż e, *Wschód a Zachód Europy w XIII-XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973.

Paradoksalnie kraje, z których wyruszyli konkwistadorzy kolonizujący militarnie i gospodarczo odległe obszary, same stawały się szybko przedmiotem kolonializmu handlowego kupców genueńskich, czy niderlandzkich (por. „Europa Wschodnia i kraje iberyjskie. Podobieństwa i kontrasty”, s. 134-143). Należy przy tej okazji podkreślić, że włączenie do badań porównawczych perspektywy afrykańskiej, wymagało od M. Małowista rozległych studiów nad słabo wówczas znanymi dziejami tego kontynentu, co czyni go jednym z pionierów badań nad historią Czarnej Afryki.

Oryginalność warsztatu historycznego M. Małowista polegała na tym, że w swoich badaniach poruszał się on swobodnie w skali makrohistorycznej i makrogeograficznej. Stawiając szerokie problemy był jednak ostrożny w udzielaniu definitywnych i jednoznacznych odpowiedzi. Nie lekcewał w badaniach szczegółu. Z tym wiązała się jego niechęć do ujęć modelowych, jako w niedostatecznym stopniu uwzględniających dynamizm procesu dziejowego, czyniących go bardziej „statycznym”. Można tu przywołać rezerwę, z jaką przyjął słynny model gospodarki feudalnej W. Kuli⁴, a później syntezę I. Wallersteina⁵, opartą zresztą w istotnej mierze na wynikach badań M. Małowista. Nie mógł on zaakceptować uproszczonego — jego zdaniem — modelu funkcjonowania nowożytnej gospodarki światowej, a zwłaszcza zgodzić się na traktowanie folwarku pańszczyźnianego, jako kapitalistycznej formy produkcji.

Reasumując należy ocenić samą koncepcję omawianej tutaj edycji. Jej celem było m.in. udostępnienie polskiemu czytelnikowi opublikowanych w obcych językach artykułów Małowista, choć zdecydowano się wzbogacić wybór także trzema tekstami wcześniej wydanymi po polsku. Zrezygnowano także z utrzymania porządku chronologicznego poszczególnych publikacji. Obydwa zabiegi służyć miały ujęciu problemowemu — odtworzeniu linii badań i przemyśleń uczonego, które w latach siedemdziesiątych znalazły swą *summę* w publikacjach książkowych.

Jacek Adamczyk, Igor Kąkolewski, Krzysztof Kowalewski

Torgivlja na Ukraini. XIV — seredyna XVII stolittja. Volyn' i Naddnprjanščina, red. V. M. Kravčenko, N. M. Jakovenko, Akademia Nauk Ukrainśkoi RSR, Archeografična Komisija, Instytut Istorii, Centralnyj Deržavnyj Istoryčnyj Archiv URSS u m. Kyevi, Kanadskij Instytut Ukraïnskych Studij Albertskogo Universytetu, Centr Doslidžen' Istorii Ukraïny im. Petra Jacyka, Naukova Dumka, Kyiv 1990, s. 408.

Wydawnictwo „Handel na Ukrainie. XIV — połowa XVII wieku. Wołyń i Podnieprze” nie jest publikacją jednolitego zespołu źródłowego, lecz zawiera zbiór różnego rodzaju dokumentów (przywileje królewskie, kontakty handlowe), fragmentów akt sądowych, ksiąg celnych, inwentarzy dotyczących dziejów handlu. Wybrano je z 25 wydawnictw źródłowych oraz — co najcenniejsze — z archiwów Moskwy, Lwowa i Kijowa. Nie objęto kwerendą archiwów polskich. Obok materiałów od dawna dostępnych, znalazły się więc w wydawnictwie źródła dotychczas historykom nieznanne. Wśród tych ostatnich jest wiele dokumentów dotyczących spławu zboża i popołu Bugiem i kontaktów handlowych Wołynia i Ukrainy z Gdańskiem (nr 61, 67, 69, 70, 83, 85, 86, 87, 90, 96, 99, 111, 115, 117, 118, 126, 129, 136, 140, 141, 144, 154, 156, 165, 169, 177, 178, 195, 201, 203, 204, 211, 212, 215, 219, 221, 222, 224, 234, 235, 236, 240, 244, 253). Wielokrotnie

⁴ W. K u l a, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1962.

⁵ I. W a l l e r s t e i n, *The Modern-World System* t. I-II, New York 1980.